

УДК 316.334.37

І. В. Шапошниковадекан факультету психології, історії та соціології
Херсонського державного університету,
доктор соціологічних наук, доцент

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ НА ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЮ ВИПУСКНИКІВ ВИЩИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ

Сучасне суспільне життя характеризується багатоаспектністю й багатоваріантністю. При цьому всі багатоваріантні та багатоаспектні практики відбуваються в певному соціальному просторі. Таким простором є життєвий простір, окреслений певним колом практик. У сучасній науковій літературі питання життєвого простору хоч і є достатньо дослідженим, проте відсутнє єдине визначення цього поняття, що пояснюється специфікою практик агентів, які утворюють цей соціальний простір, що й визначає актуальність дослідження.

Мета статті – проаналізувати вплив соціального простору на професіоналізацію випускників вищих закладів освіти.

Для досягнення мети визначено такі завдання: виявити взаємозв'язок життєвого й соціального просторів і порівняти їх функції в процесі професійної підготовки студентів вищих закладів освіти.

Варто зазначити, що науковці аналізують життєвий простір як географічний, історичний, соціальний, культурний та глибинно-психічний чинник (Г. Батигін, П. Бурдье, О. Злобіна, Дж. Колман, І. Мартинюк, П. Сорокін). Співвідношення простору і місця, локального і глобального, суспільного і особистого стає предметом дослідження академічної науки, виступаючи водночас орієнтиром для вирішення практичних завдань повсякденності. Соціологи звертають увагу на закономірності соціального простору, соціокультурні механізми його освоєння, інституціональні форми підтримки соціально-просторового поряд-

ку, розподіл просторового знання в просторових взаємодіях, різноманіття та єдність просторових практик.

У цьому контексті актуальною є проблема взаємозв'язку життєвого й соціального простору. Вважаємо, основна відмінність життєвого й соціального простору полягає в тому, що «життєвий простір» є вихідною категорією для формування «простору соціального». Життєвий простір є інтегративним показником біологічних і соціальних чинників впливу на окремого індивіда або соціальну групу. Як гносеологічна категорія проблема «життєвого простору» є відносно новою і недостатньо вивченою проблемою, що перебуває на перетині геополітичної теорії, екології, філософії, соціології і всіх їх напрямів та підрозділів [8].

З огляду на вищезазначене «життєвий простір» є середовищем фізичних умов буття (кліматичні умови, біологічне середовище тощо) і середовищем реалізації соціальних практик. Біологічні умови значною мірою впливають, проте не повною мірою визначають соціальні практики. Таким чином, для соціологічної характеристики життєвого простору необхідно розглядати соціальні практики в конкретних природничо-біологічних умовах. При цьому такий підхід для аналізу проблем професіоналізації у вітчизняних умовах є цілком виправданим, адже наявність певних природно-кліматичних ресурсів визначає специфіку трудової діяльності на певних територіях. У загальному вигляді модель зв'язку соціального та життєвого простору можна відобразити у вигляді рис. 1.

Особливої уваги питання соціального простору й механізмів, які його формують, заслуговує в контексті дослідження процесів професіоналізації, адже в такому випадку професіоналізація

виступає одним із найбільш дієвих соціальних ліфтів, який забезпечує соціальний рух у межах соціального простору. Професіоналізація в цьому контексті дозволяє отримати певний соціальний

статус, який у результаті призведе до переміщення індивіда в соціальному просторі.

Зв'язок соціального простору із соціальним статусом, місцем індивіда в суспільстві та групи окреслено П. Сорокіним: «1) соціальний простір – це народонаселення Землі; 2) соціальний стан – це сукупність його зв'язків з усіма групами населення, у середині кожної із цих груп, тобто із її членами; 3) стан людини в соціальному всесвіті визначається шляхом установаження цих взаємозв'язків; 4) сукупність таких груп, а також сукупність станів у межах кожної з них становлять систему координат, що дає змогу визначити соціальний стан будь-якого індивіда» [11, с. 299].

На нашу думку, П. Сорокін занадто широко розглядає соціальний простір, який у сучасному суспільстві є значно фрагментованим і структурованим [3].

Соціологи приділили достатню увагу й аналізу категорії «життєвий простір». Так, Г. Батигін визначав «життєвий простір особистості» як поле її життєдіяльності [1]. Загалом погоджуючись із запропонованим твердженням, вважаємо за необхідне уточнити, що категорія «поле» в розумінні, запропонованому П. Бурдье, – багатомірний простір позицій, у якому будь-яка позиція має багатомірну систему координат, значення яких пов'язане з відповідними змінними [5, с. 60]. Таким чином, для аналізу феномену «життєвий простір» важливим є встановлення структурно-логічних механізмів взаємозв'язку соціального простору з природними умовами в межах життєвого простору людини. При цьому, розглядаючи одночасно категорії соціального й біологічного простору, варто уточнити специфіку розуміння цієї категорії в сучасному соціально-філософському дискурсі.

За визначенням, репрезентованим у філософському енциклопедичному словнику, «простір є формою буття матерії, що характеризує її протяжність, структурність, співіснування та взаємодію елементів у всіх матеріальних системах» [13]. Однак таке твердження унеможливує аналіз простору соціального, який існує в іншій (позаматеріальній) формі.

«Соціальний простір» у соціологічному розумінні – абстрактний простір, сконструйований ансамблем просторів і полів (економічного, інтелектуального), які завдячують своєю структурою нерівномірному розподілу капіталів. Реалізований фізично соціальний простір уявляється як розподіл різноманітних видів благ і послуг у фізичному просторі, а також індивідуальних агентів і груп, локалізованих фізично. На думку П. Бурдье, такий подвійний розподіл у просторі об'єктів як біологічних індивідів і благ визначає диференційовану цінність різних напрямів реалізованого соціального простору [3, с. 53–54]. Більш того, як справедливо зазначала автор О. Ісакова, у су-

часному світі «відстані втрачають значення, адже оскільки не витрачається час на переміщення, то простір втрачає свою релевантність. Фізичний простір перестає бути значущим для суспільства» [9]. Не наполягаючи на вичерпності запропонованого підходу, можна констатувати, що сучасний життєвий простір дійсно значною мірою віртуалізувався. При цьому більшого значення набуває соціальний простір. Природні умови лише певною мірою можуть бути нівельовані соціальним середовищем, а відтак аналіз умов існування соціальних груп у специфічних життєвих умовах продовжує залишатися актуальним.

Американський соціолог Дж. Колман проблемі простору пов'язував насамперед зі становленням громадянського суспільства в його сучасному розумінні: «Громадянське суспільство ідеалізоване як філософами, так і його членами, воно видається універсалістським та абстрактним «простором», що відкритий світу без меж, нескінченим горизонтом. Насправді для будь-якого суспільства, що реально існувало, фундаментальною є територія». На підставі зазначеного можемо стверджувати, що дослідження специфіки впливу на певні соціальні поля, які утворюють соціальний простір чинників територіально-біологічного характеру, є необхідною складовою аналізу життєвого простору. При цьому зовнішні чинники виступають для соціального простору такими, до яких соціальний простір через набуття певних навичок (норм, звичок тощо) має адаптуватися. Фактично ефективність адаптаційних практик індивіда (групи) пропонуємо розглядати через категорію «життєва компетентність».

Відповідно до досліджень Р. Льюїса, Г. Довженко, В. Подмаркова, Б. Слюцинського, М. Фуко «компетентність» є здатністю людини розв'язувати життєві проблеми, що ґрунтується на знаннях, досвіді, цінностях. Власне, компетентною вважається людина життєздатна, авторитетна в тій чи іншій галузі. Однак це поняття може бути продуктивно використане стосовно життя як цілісності. У такому разі воно трансформується в поняття «життєва компетентність», тобто компетентність належить не до якоїсь зі сфер діяльності, а до життя загалом, до життєдіяльності, життєтворчості: мистецтво жити є втіленням життєвої компетентності особистості як режисера й актора своєї долі [7]. Базуючись на запропонованій логіці, ефективність адаптації до життєвого простору може розглядатися через адекватність соціальних практик акторів вимогам такого простору. Водночас практики мають відповідати певним логічним нормативним схемам, згідно з якими відбувається адаптація до життєвого простору.

Як зазначав П. Бурдье, життєвий простір, насамперед помешкання, є переважним місцем об'єктивації схем, що виникають, за посеред-

ництва поділів та ієрархій, які встановлюються в ньому: речей, людей, практик. Ця система класифікації заучується й постійно підкріплює класифікаційні принципи, що лежать в основі культурного свавілля [4]. Пояснюючи процес формування життєвого простору, П. Бурдье також наголошував на ролі в ньому біологічного індивіда: «Світ речей – цей вид книги, де кожен предмет метафорично розповідає про всіх інших; книга, за якою діти вчаться читати світ, і вона читається за участю всього тіла, у тому числі через рухи й пересування, які тією ж мірою формують простір речей, у якому самі формуються простором. Структури, які беруть участь у конструюванні світу речей, перебудовуються в процеси оперування світом речей, сконструйованих згідно з тими ж структурами» [4, с. 150]. Це дає підстави говорити про те, що габітус є результатом інтеракції індивіда не тільки в соціальному просторі, а й у просторі життєвому, що автоматично робить габітус важливим елементом дослідження життєвого простору та процесів, що мають місце в ньому.

Щоправда, думку щодо важливості адаптації індивіда до сукупності зовнішніх факторів сформульовано ще Р. Спенсером, який підкреслював, що життя – безперервне пристосування внутрішніх відносин (організму) до зовнішніх (до середовища). Поза цього безперервного пристосування організм як деяка цілісна єдність не може зберігати свою цілісність, тобто життя [цит. за: 12].

Аналізуючи соціальні механізми цього процесу, П. Сорокін пропонував серед актів адаптації розрізняти акти подвійного роду за характером їх взаємозв'язку із середовищем та його стимулами: 1) спадкові, природжені, або безумовні, акти (= рефлекси = інстинкти = реакції), де взаємозв'язок між певними стимулами або обставинами існує разом з організмом, а не набутий (наприклад, взаємозв'язок у колі й відсмикування руки); 2) набуті, умовні акти (реакції, рефлекси), де взаємозв'язок між стимулом і певною формою реагування на нього сформовані, «прищеплені» індивіду протягом його особистого життя (наприклад, взаємозв'язок між стимулами у вигляді «хреста» й актом «хресного знамення», між баченням знайомого й реакцією знімання шапки тощо). Перші – результат філогенетичного розвитку, другі – онтогенетичного [11, с. 102]. При цьому П. Сорокін не звертав особливої уваги на специфіку «хресного знамення» залежно від соціальних умов перебування конкретного індивіда, а знімання шапки залежно від кліматичних умов життя певного соціуму. Фактично зазначені елементи є частиною габітусу.

На нашу думку, варто зазначити, що теорія П. Бурдье пояснює «соціальний простір» насамперед як структуру соціальних позицій. Сконструйовано соціальний простір з огляду на принципи поді-

лу й розподілу сукупності активних властивостей (індивідуальних і колективних) агентів. Ідеться про властивості, здатні надавати агентам силу та владу як здатність домагатися результатів [3].

Фактично рушійними силами є прагнення індивідів до отримання певних соціальних (класових) позицій. У цьому сенсі можна констатувати близькість із підходом П. Сорокіна, який соціальним простором вважав ієрархічну структуру суспільства [11]. При цьому П. Сорокін зазначав, що особи, які займають високі статусні позиції (політики), намагаються легітимізувати певну політику й розстановку сил, на яких вона заснована, через певне суспільне ухвалення. У суспільстві примодерну для цього використовувався Бог, у сучасному суспільстві – громадська думка [11, с. 218]. В останній тезі фактично розкрито механізми та форми, на яких будується соціальний простір у межах простору життєвого.

Інтегруючи теорії П. Бурдье та теорію П. Сорокіна, фактично можна констатувати, що в процесі адаптації до життєвого простору відбувається «вибудовування» простору соціального, який за своїми властивостями має відповідати певним природним і біологічним умовам життєвого простору. У такому соціальному просторі відбувається створення власної внутрішньої структури. Така структура базується на ієрархії акторів. При цьому ієрархія (статусні позиції) підтримується («цементуються») через суспільну легітимацію (визнання певних статусних позицій). У свою чергу суспільна легітимація є результатом певної маніпулятивності суспільства колом зацікавлених акторів. Така маніпулятивність була характерною навіть для суспільства примодерну, у якому суспільна ієрархія закріплювалася релігійно, у суспільстві модерну – економічно, у суспільстві постмодерну – символічно. Фактично окреслена нами логіка являє собою модель життєвого простору сучасного суспільства.

Розглядаючи внутрішні соціальні механізми, за допомогою яких відбувається закріплення статусних позицій, варто звернутися до тези П. Бурдье, який зазначав: «На відміну від ілюзій здорового глузду, диспозиції, що змушують вимагати або здійснювати ту чи іншу форму панування <...> повинні бути сконструйовані в ході тривалої роботи із соціалізації <...> Вираз «положення зобов'язує» означає, що аристократичний стан, вписаний у тіло аристократа у вигляді набору диспозицій, які сприймаються як природні (посадка голови, постава, хода, так званий аристократичний етос і т. п.), управляє аристократом поза будь-якими зовнішніми примусами...» [3, с. 246]. Відповідно, визначити стан людини або будь-якого соціального явища в соціальному просторі означає визначити їх ставлення до інших людей і соціальних явищ, узятих за певні «точки відліку». Сам же їх

Рис. 2. Модель життєвого простору індивіда

вибір залежить від нас: ними можуть бути окремі люди, групи або сукупність груп [11, с. 298]. Повністю погоджуючись із наведеними твердженнями, вважаємо за необхідне наголосити на тому, що вибір «точок відліку» ускладнюється сучасними економічними та споживацькими практиками, які призводять до суспільної дезорієнтації й порушують структуру соціального, а через нього й життєвого простору.

З огляду на сучасний акцент щодо демонстрації певних позицій (без обов'язкової суспільної легітимації їх отримання) можна констатувати намагання викривити соціальний простір (а за неможливості також життєвий простір) конкретним індивідом із метою досягнення певних соціальних диспозицій. Фактично відбувається перетин простору соціального із психологічним простором. Останній досліджувався різними авторами. Говорячи про особистий простір і його диференціацію, К. Левін зазначав, що ступінь диференціації свідчить про ступінь розвитку особистості. Розвиток особистості описувався таким чином:

- 1) збільшення широти життєвого простору щодо а) того, що є частиною психологічного сьогодення; б) тимчасової перспективи в напрямі психологічного минулого та психологічного майбутнього; в) вимірювання реальності/ірреальності;
- 2) зростаюча диференціація кожного рівня життєвого простору на безліч соціальних зв'язків та сфер діяльності;
- 3) зростаюча організація життєвого простору;
- 4) зміна загальної рухливості або жорсткості життєвого простору.

Фактично К. Левін у запропонованому переліку описав наявність взаємозв'язку між психологічним, соціальним і життєвим простором, пропонуючи власне бачення чинників їх взаємо-

зв'язку. Щоправда, ми не впевнені в справедливості думки К. Левіна про те, що чим суттєвіша диференціація, тим на більш високому щаблі розвитку знаходиться особистість [6]. Це ми пов'язуємо з тим, що «диференціація» – це розкладання цілого на частини, у той час як однією з базових ознак особистості є цілісність, тобто взаємоузгодженість базових якостей особистості (К. Юнг [14]) та відповідність їх нормам суспільства (А. Турен [15]). Як зазначав В. Бочелюк, особистісні якості краще прогнозують поведінку індивіда у випадку, коли немає сильного соціального тиску [2].

У контексті побудови сучасної моделі життєвого простору,

на нашу думку, на увагу заслуговує також характеристика соціального простору, запропонована П. Сорокіним, відповідно до якої соціальний простір є багатовимірним, оскільки існує більше трьох варіантів групування людей за соціальними ознаками, які не збігаються один з одним (групування населення за приналежністю до держави, релігії, національності, професії, економічному статусу, політичним партіям, походженням, статтю, віком тощо). Осі диференціації населення за кожною із цих груп специфічні й не збігаються одна з одною. Очевидно, що соціальний простір багатовимірний, оскільки зв'язки різних видів є істотними параметрами системи суспільних координат, і чим складніше диференційовано населення, тим чисельніші ці параметри [11, с. 300]. Фактично, конструюючи модель життєвого простору, необхідно виходити з логіки багатовимірності простору соціального.

Визначаючи місце конкретного індивіда в процесі формування життєвого простору, необхідно зауважити, що в цьому випадку суттєве значення матимуть безпосереднє соціальне оточення індивіда й умови для його самореалізації, водночас власне процес самореалізації індивіда також значною мірою залежатиме від характеру життєвого (у тому числі соціального) простору.

Як зазначає Л. Аза, успішність процесу самореалізації людини та її самовизначення (у межах як власного життєвого простору, так і простору соціуму) залежать від того, наскільки продуктивно вона долає перешкоди, що виникають, створені як відкритим характером її буття, так і всім ходом її власної діяльності. У цьому сенсі акт пошуку й виявлення нових можливостей вбачається в соціокультурному бутті людини для набуття нею власної сутності [10].

Вважаємо, конфігурація моделі індивідуального життєвого простору індивіда значною мірою визначається соціальними практиками індивіда, які у свою чергу залежать від низки соціальних чинників. Узагальнений вигляд такої моделі нами наведено на рис. 2.

Запропонована модель не робить акцент на окремих соціокультурних складових особистості індивіда. Пропонуємо розглядати їх узагальнено – у вигляді блоків, що характеризують приналежність індивіда до певних соціальних інститутів, наявність певних соціальних позицій та існування в нього соціальних очікувань, сформованих соціокультурним полем. При цьому самореалізація (точніше, бачення індивідуальної траєкторії життєвого успіху) розглядається нами як продукт соціокультурного поля й індивідуальних психофізіологічних здібностей, які «викристалізуються» в процесі соціального життя. У цьому випадку самореалізація може розглядатися як прагнення індивіда лишитися в межах соціокультурного поля або змінити її через зміну соціальних позицій чи приналежності до певних соціальних інститутів. Це може бути підтвердженням того, що професіоналізація студентів вищих закладів освіти відбувається завдяки й під впливом соціального простору, у якому перебуває особа, і цей простір взаємопов'язаний із життєвим простором, що підсилює можливості професійної та творчої самореалізації випускників.

Література

1. Батыгин Г. Концептуальная модель образа жизни и система показателей / Г. Батыгин // *Общественные науки*. – 1981. – № 2. – С. 14–22.
2. Бочелюк В. Соціально-психологічні особливості самореалізації особистості в сучасному суспільстві: [монографія] / В. Бочелюк. – Запоріжжя: КПУ, 2009. – 280 с.
3. Бурдые П. Социальное пространство и символическая власть / П. Бурдые. – М.: Socio-Logos, 1993. – 300 с.
4. Бурдые П. Практический смысл / П. Бурдые; отв. ред., пер. и послесл. Н. Шматко; пер. с фр. А. Бикбов, К. Вознесенская, С. Зенкин, Н. Шматко. – СПб.: Алетейя, 2001. – 562 с.
5. Бурдые П. Социология политики / П. Бурдые; сост., общ. ред. и предисл. Н. Шматко. – пер. с фр. – М.: Socio-Logos, 1993. – 333 с.
6. Великий глумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2002. – 1440 с.
7. Льюис Р. Частное высшее образование в странах с переходной экономикой: достижения, возможности и препятствия / Р. Льюис, Д. Гендель Дарвин, А. Демьянчук. – К.: Факт, 2007. – 176 с.
8. Життєві стратегії студентів НАУ: кризь призму соціології: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1671>.
9. Исакова О. Социальная самоорганизация населения среднего города в современной России (на примере г. Новочеркасска): автореф. дисс. ... канд. социол. наук: спец. 22.00.04 / О. Исакова; Новочер-

касский политехнический институт. – Новочеркасск, 2004. – 22 с.

10. Профессиональное самоопределение и трудовой путь молодежи / [Л. Аза, А. Вишняк, Е. Головаха и др.; отв. ред. В. Оссовский; Институт философии АН УССР. – К.: Наукова думка, 1987. – 303 с.

11. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.

12. Спенсер Г. Ассоциативная психология / Г. Спенсер // Спенсер Г. Основания психологии. Физиологическая психология / Г. Спенсер. – М.: ООО «Издательство АСТ-ЛТД», 1998. – С. 560.

13. Философский словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.philosophydic.ru/chestnost>.

14. Юнг К. Архетипы і колективне несвідоме / К. Юнг. – Львів: Астролябія, 2012. – 588 с.

15. Alain Touraine / ed. by J. Clark, M. Diani. – London; Washington: Falmer Press, 1996. – 440 p.

Анотація

Шапошникова І. В. Вплив соціального простору на професіоналізацію випускників вищих закладів освіти. – Стаття.

У статті розглянуто питання професіоналізації випускників вищих закладів освіти та вплив на цей процес соціального простору. Автор простежує взаємозв'язок соціального й життєвого простору індивіда. Запропоновано загальну модель життєвого простору й модель життєвого простору індивіда, які рекомендується розглядати узагальнено – у вигляді блоків, що характеризують приналежність індивіда до певних соціальних інститутів, наявність певних соціальних позицій та існування в нього соціальних очікувань, сформованих соціокультурним полем. При цьому самореалізація (точніше, бачення індивідуальної траєкторії життєвого успіху) розглядається автором як продукт соціокультурного поля й індивідуальних психофізіологічних здібностей, які «викристалізуються» в процесі соціального життя.

Ключові слова: професіоналізація, соціальний простір, життєвий простір, самореалізація, випускник вищого закладу освіти.

Аннотация

Шапошникова И. В. Влияние социального пространства на профессионализацию выпускников высших учебных заведений. – Статья.

В статье рассматриваются вопросы профессионализации выпускников высших учебных заведений и влияние на этот процесс социального пространства. Автор прослеживает взаимосвязь социального и жизненного пространства индивида. Предложено общую модель жизненного пространства и модель жизненного пространства индивида, которые предлагается рассматривать обобщенно – в виде блоков, характеризующих принадлежность индивида к определенным социальным институтам, наличие определенных социальных позиций и существование в нем социальных ожиданий, сформированных социокультурным полем. При этом самореализация (точнее, видение индивидуальной траектории жизненного успеха) рассматривается автором как продукт социокультурного поля и индивидуальных психофизиологических способностей, которые «выкристаллизовываются» в процессе социальной жизни.

Ключевые слова: профессионализация, социальное пространство, жизненное пространство, самореализация, выпускник высшего учебного заведения.

Summary

Shaposhnikova I. V. The impact of social space on the professionalization of graduates of higher educational institutions. – Article.

The article addresses the professionalization of graduates of higher educational institutions and the impact on the process of social space. The author traces the relationship of social and individual living space. The general pattern of living space and living space model of the individual, which is proposed to consider generalized in the

form of blocks that characterize individual belonging to a certain social institutions, the presence of certain social position and being in his social expectations prevailing socio-cultural field. This self-realization (or rather the vision of individual trajectory of success in life) is regarded by the author as a product of social and cultural fields and individual physiological abilities which “crystallized” in the social life.

Key words: professionalization, social space, living space, self-realization, graduate higher education institution.